

שיעורי הכתובה באשכנז וצרפת בימי הביניים

מאת

א. ח. פרייטמן [נצוק"ל]

על דרכי התפתחותה של הכתובה האשכנזית בסעיפיה הכספיים – כלכליים העמיד לאחרונה י. א. אנוס במאמריו המאלפים על שיעורי הכתובה האשכנזית. לדעתו הונהגה באשכנז וצרפת עוד במאה העשירית כתובה קצובה של מאה ליטרין – חמישים לתוספת וחמישים לנדוניה – במקום הכתובה הבלתי קצובה שהיתה נהוגה בתקופת התלמוד והגאונים. אנוס מסביר כי בין המתישבים הראשונים באשכנז שהיו סוחרים עשירים שמשה הכתובה הקצובה למטרה כפולה: להכביר על הגירושין שלא תהא קלה בעיניו להוציאה ושלא לנשל את היורשים מירושתם על ידי כתובה מרובה למעלה מן המדה. מתוך בירור מקיף ויסודי על ערכם המוניטרי והכלכלי של הסכומים הקצובים לנדוניה ולתוספת העלה אנוס כי אלה היו סכומים עצומים ששים בזמן התקנה הגיע כרי עשרת אלפים רולר. מתקני התקנה ברוקו ומצאו כי סכום קצוב של מאה ליטרין הוא המדה הנכונה לבני המעמד הבינוני, בין לגרושה בין לאלמנה. כנורם נוסף להנהגת הכתובה הקצובה מזכיר אנוס גם את הסכנה התדירה של איבוד שטר הכתובה; הסטנדרדיזציה של הכתובה איפשרה את גבייתה גם בלי שטר. השינויים שחלו בשיעורי הכתובה בגלילות השונים שבאשכנז מן המאה הי"ז ואילך עשויים לדעתו לשמש קנה מדה לעמדתם הכלכלית של היהודים בגרמניה בימי הביניים.

אולם הנחותיו של אנוס על זמן התקנת הכתובה הקצובה ומסקנותיו מבחינה היסטורית, משפטית וכלכלית אינן עומדות בפני הבקורת לאור המקורות.

א. זמן התקנת הכתובה הקצובה

אין לפנינו אף מקור קרום אחר המאשר את הנחתו של אנוס כי הכתובה הקצובה נתקנה באשכנז עוד לפני המאה הי"א. הכתובה הקדומה ביותר מארצות אלה היא הכתובה ראירכסא שכתב רבי' גרשם מאור הגולה במנצא בשנת תשע"ג (1013)

1 חרב כרך ה' (ניו-יורק תרצ"ט) עמ' 143 – 168: שיעור הכתובה בתוך קה:תרה לעמדתם הכלכלית של היהודים בגרמניה בימי הביניים. JQR. XXX (1940), p. 221 ff.: The development of the money clause in the Ashkenazic Ketuba מאמרי בסיני כרך יד עמ' דס-דסג. ראה גם

שעא

לאשתו מרת בונא שנישאה לו, אולי כאשתו השנייה, בהיותה אלמנה.² הכתובה הראשונה אברה כנראה בשעת הגירוש הזמני שנגזר על יהודי מנצא בשנה שלפניה.³ סכומי כתובה זו הם: א. עיקר כתובה: מוהר ארמלה כסף זחי מאה רתוו לה מרברי ספרים. - ב. גרוניא: כספא ורהבא מאני דלבושא ושימושא ערסא שומא דקבילית עלי בארבעין ליטרין מפשיטין. - ג. תוספת כתובה: ארבעין ליטרין אחרנין. הרי מפורש יוצא שסכום הגרוניא לא היה עדיין קבוע כל עיקר, שהרי העריכו לפי שומא מה שהכניסה לו בכסף זהב ומלבושים וכלי מטה. אשר לחוספת כתובה בסך ארבעין ליטרין, אחרנין - אין זה אלא, כפל כנגדן בהתאם למנהג התלמודי הקדום.⁴ כדי להתגבר על סתירה גלויה זו להנחתו שהקיצותא של מאה ליטרין כבר נהגה בימי דגמ'ה נאלץ אווס להרץ כי באותו זמן לא הקני עדיין קיצותא לאלמנה כי אם רק לבתולה.⁵ בכל זאת הוא מוסיף כי הארבעים ליטרין לגרונייה ולתוספת, נדרשמו על פי הרוגמא של הקיצותא בשיעור מאה ליטרא אשר לבתולה; וזה מוכיח שבכד בימים ההם היתה קיצותא זו רווחה בגרמניה קשה לדרת לסוף רעתו שהרי שויון התוספת והגרונייה נובע רק ממנהג הכפלת הגרונייה ואין לו שום קשר עם תקנת קיצותא.⁶

אף ראיותיו האחרות לקדמות התקנה הן ראיות לסתור. בשאלה אחת שספק גדול אם נשאלה מהכמי לותר או לאחד מקדמוני ספרד,⁷ מסופר על אלמנה שאבד שטר כתובה, ואין פוחתין במקומו מ' ליטרין כסף. אווס רוצה לפרש כי ג' ליטרין אלה הם קיצותא של אלמנה. אך הרי לגבי כתובת דגמ'ה כתב כי לא הקני עדיין קיצותא לאלמנה. ועוד שאינו מרובר כאן כלל על סכום קצוב השה לעניים ולעשירים, כי אם על מינימום שאין פוחתין ממנו, אבל אם רצה להוסיף מוסיף, שהרי בחשובה לשאלה זו נאמר: רואין כתובות שאר בנות ישראל החשובות כמותה ולפי מה שכתוב באותן כתובות אף לזאת לא יפתחו לה ונותנים לה כאחת מהן. משמע שהכתובות לא היו שוות לכל בנות ישראל ועל כן היה צורך בראיית כתובות אחרות משל בנות אותו מעמד, החשובות כמותה.⁸

המנהג שלא לפנות מחמשים מנה לגרונייה נזכר גם בחשובת רבי משולם ב"ד קלונימוס אל ה"ד שמעון ב"ד יצחק:⁹ מקום שנהגו בשעת נישואין אם אשר מכנסת לבעלה בגרונייתה ג' מנה כותבים לה בכתובתה שהכניסה פלונית לפלוני ג' מנה

2 כרם חס ד' 108; גולאק, אוצר השטרות סי' לה.

3 Germ. Jud. II, 176; והסקרוהו שם עמ' 207.

4 גולאק, חרביץ ה' 384-5; *Urkundenwesen im Talmud* 384-5; Gulak, ZVRW. 47, 241.

5 חורב שם 154. p. 63-75 L. M. Epstein, *Jewish Marriage Contract* p. 84, 104.

6 כתובות נאני מרח ומערכ סי' רך, שם כהערה א' סיחס יואל מילר את החשובה

לאחד מקדמוני ספרד, ואילו בסתברתו *Resp. d. spanischen Lehrer d. 10. Jhd.* (ברלין

1889) עמ' 34 הערה 36 הוא מייחס אותה לאחד מחכמי לותר ספני שהיא סכומה לחשובות

רבי' סולם.

7 חורב עמ' 155 והערה 69.

8 חשובות נאנים קדמונים סי' סה.

[ג]

שיעורי הכתובה באשכנז וצרפת בימי הביניים שגן

ומוסיף לה משלו מה שהוסיף. ואם יש אשה עניה שאינה מכנסת לו אלא מנה חושש בעלה לכבוד אשתו ומקבל עליו אותו מנה כנ' מנה וכוחב בשטר כתובה שהכניסה לו בנ' מנה וקונין מירו על כך. רבי' משולם פסק שאם מרדה עליו אינה נוטלת אלא מנה כמו שהכניסה לו ורדעתא למשקל ולמיפק לא אקני לה. גם כאן אין קצבה שיה לכל כי אם מינימום שאין פוחתין מנ' מנה לנרוניה. לחוספת לא נקבעה קצבה כלל אלא, מוסיף לה מה שהוסיף. ועוד זאת שהמדובר במנהג מקומי בלבד שלא נהג בכל המדינה, כי בשאלה אחרת אל רבי' משולם נאמר: יעקב נשא לאה והכניסה לו בתים וכרמים ומטלטלין ושום כ' ליט' ומנהג המקום שכופל הבעל שום המטלטלין ונובה האשה נרונייתה עם כפילה שלו... וגם יעקב זה כתב לה כתובה מחוקת מ' ליט'... אחר כך נפטרה לאה ונשא את בלהה והכניסה לו מקרקעי כעין האחרות ומטלטלין בשום מ' ליט' עם כפילה שלו. הרי שהיו מעריכים בכל פעם את נדונית האשה כפי מה שהכניסה לו, האחת בשום עשרים והשניה בשום ארבעים ליט'ין, והחוספת כפל כנגדן, ואין זכר ורמז לקיצוואת. גם בימי רנמ"ה היה מעשה והגבו לאלמנה חצי קרקע ששויו היה עשרה דינרין והחצי האחר נשאר ליתומות⁹.

גדולה מזו, ישנן בידינו עדויות מפורשות שיעוד בימיו של רש"י לא נהגו בכתובה הקצובה, לא באשכנז ולא בצרפת. בתשובת ה"ד שלמה ב"ד שמשון אל ר' יצחק בר יצחק¹⁰ מדובר על בעל שצויה אם מתי מחולי זה תנו ללאה אשתי עשרים ריטלין¹¹ כי הרבה שמה אותי מיום שנשאתיה והשאר הנני מניח לצורך בתי. האלמנה תבעה העשרים ליט' נוסף על כתובתה, והיורש טען שלא רצה הבעל אלא להוסיף לה על כתובתה עד עשרים ליט'. ר' ששון השיב כי נראין דברי היורש. דרי יוצא שהכתובה היחה פחותה מכ' ליט'ין, ואין זכר לקצבה של מאה או נ' ליט'.

גם בנוסח הכתובה שבס' איסור והיתר לרש"י¹² אין סכום קצוב לחוספת ולנרוניה. בטופס הכתובה נאמר: וצבי ד' פלוני חתן דנן והוסיף לה מדיליה כך וכך דינרין ורין נרוניא והגעלת מרת פלוניא דא מדבית אבהו לבית בעלה ר' פלוני חתן דנן בין בבגדים ותכשיטין ושמושי ערסא כך וכך דינרין וקבל עליו ר' פלוני החתן אחריות כתובתא דא וכו'. וכן נאמר גם בנוסח כתובה דמרכסא: והוסיף לה מדיליה כך וכך דינרין זהב.

מלבד זה נמצא שם¹³ נוסח, שטר תנאי כתובה בזה הלשון: אנו עדים החתומים למטה כך היה בשעה שקדש פלוני בר פלוני את מרת פלוניא בת ר' פלוני קבל על עצמו אבי הארוסה להשלים לו בשעת נישואין עם פלוניא זו בתו בירח פלוני

9 שם סי' קלב.

10 תשובות חכמי צרפת ולותיר סי' צא, ועיי"ש סי' צה.

11 שם סי' סו.

12 = ליט'ין.

13 כ"י מרצבכר (פפר"ס) מס' 6 וכ"י וינא (בית הספרים הלאומי) מס' 55, סי' רנו.

14 כ"י סי' רנט.

שעד

פריימאן

[ד]

אותה הצד שיש לו במקום פלוני בשכונה פלונית או אותו כרם בצד פלוני או כך וכך ריגרון יפים וטובים ועוברים בהוצאה ובגדים ותכשיטין ושושי ערסא בלא שום טענה וערמה בעולם, וקבל על עצמו פלוני זה הארוס לקבל נדונייתה בכך וכך ריגרון ולכתוב לה תוספת כתובה ככתובת גוברין יהודאין בלא טענה בעולם וכו'.

לפי זה ברור שהנוסח המקורי בתשובת רש"י על הקנין והחתימה בכתובה¹⁵ היה: ואם אין פנאי לכך שואלין לחתן סכום התנאי של כתובה כפי מה שהוא הן רב הן מעט. כך הוא הנוסח בכתבי היר"ב¹⁶, ורק בתקופה מאוחרת יותר, לאחר שהונהגה הקיצוץ, הוסיפו בגליון: חמשים ליטרין או מאה ליטרין.

וזכר ראשון לסכום קצוב לנדוניה ולתוספת נמצא רק בספרו של רבי אליעזר ב"ר נתן (הראב"ן) במנצא, שנפטר סמוך לשנת תתק"ע (1170), לאמר¹⁷: נתתי את לבי במה שנהגים העולם לכתוב בכתובות הנשים ודא נדוניה רהנעלה ליה בין ככסף בין בזבזה בין במאני דלבושא ובשימושי ערסא הכל חמשיין ליטרין, ופעמים שאינה מכנסת לו אפי' ד' ליטרין וכו' אמאי סמכו דורות האחרונים לכתוב כן... וכיון דבמנהגא תליא מילתא י"ל שחשו חכמי דורות האחרונים לתקנת בנות ישראל שלא יהיו קלות בעיני בעליהן להוציאן ותיקנו לכתוב לקטנה כגדולה והשווים כולם לכתוב נדונייתן שוה וגם תוספת שהוא מוסיף משלו תיקנו בשוה לקטן כגדול. ומה שנובה העניה נדוניה חמשיין ליטרין כאשר העשירה זהו מפני שקנין ממנו על כל מה שכתב לה בכתובתה ומשעבר נפשיה בקניין.

מעט נוסף לתקנה זו נתן נכדו בן בתו ה"ר אליעזר ב"ר יואל הלוי (הראב"ה) במשפט הכתובה שלו¹⁸: ועקה הורגלו מפני שרובן עניות לכתוב לכולן מאה ליטרין שלא לבייש את מי שאין לו... וכיון שמורה החתן שבין שניהם הכניסו ק' ליטרין והוא טקנה לה בקנין גמור וטקבל עליו באחריות הוראתו כמאה עדים היכא רלא חייב לאחריני אלא לנפשיה, והרגילו כן כרי שלא תהא קלה בעינין להוציאה. בנוסח הכתובה שהיה נהוג בימי הראב"ה באשכנז היו כותבים¹⁹: ודין נדוניה רהנעלה ליה בין בכסף בין בדהב בין בתכשיטין במאני דלבושא בשימוש ערסא חמשיין ליטרין, וצבי ר' פלוני החתן ואוסיף לה מריליה חמשיין ליטרין, סך הכל מאה ליטרי כסף.

אנוס כותב²⁰ כי הראב"ן מוכיח את הקיצוץ כמנהג ישן שטעמו וסיבתו אינם ידועים ובכן היה מנהג זה מקובל ימים רבים לפניו. מכל זה אין שום זכר ברברי הראב"ן; אדרבה, פעמיים מדיש הראב"ן כי הקיצוץ הונהג רק בדורות

15 תשובות רש"י הוצ' אלפנבין סי' קצג.

16 עיי'ש הערה 64, וכן הוא בכ"י או"ה לרש"י סי' שך, בלי סכומים.

17 ראב"ן ר"פ ד' צח-צט; הובא גם בשו"ת מהר"ם ר"פ סי' תרעג, ועיי'ש בהערת ר"מ בלאך.

18 סי' השנה פפר"מ נ' 13 – שבלי הלקט ח"ב סי' סח (המנולה מד' 131). הובא בסו"ת

הרא"ש כלל פד סי' ג.

19 בספטי הכתובה שם עמ' 12.

20 חורב 163.

[ה] שיעורי הכתובה באשכנז וצדפת בימי הביניים שעה

האחרונים. אמנם נמצא במקום אחר בראב"ן²¹, שאנוס לא העיר עליו, בקשר לרברי התלמוד: מהו רחימא קייצותא עברו רבנן ולא יוסיף שלא לבייש את מי שאין לו קמיל, ועמדו אבות הראשונים בזה המלכות וחשו לביישן [וחקני תוספת אחר לעשיר ועני שלא לבייש את מי שאין לו וכל תקנתם תורה וגדר שלא תהא קלה בעיני להוציא]. אולם אין בזה סתירה לרבנו הקודמים שחכמי דורות האחרונים תקנו את הקיצותא. אבות הראשונים בזה המלכות אינם קרמוני אשכנז שראב"ן מכנה אותם בתואר, זקנים הראשונים, כגון, זקני מנצא, גאוני מנצא, זקני אשפירא וכו'²², כי אם מנהיגי הקהילות, היושבים ראשונה במלכות, מגרולי, חכמי דורות האחרונים. בשום מקום לא נזכרה תקנתו בין. תקנות הקדמונים. גם מרברי הראב"ה²³. ועתה הורגלו ומרברי התוספות²⁴. תימא דעכשיו נהגו יוצא שחכמי המאה הי"ג ראו בקצבת מאה הליטרין שבכתובה האשכנזית מנהג שנתחדש רק זה מקרוב, ולא מנהג קרמון מלפני דורו של רגמ"ה. גם טעמי התקנה נמסרו במפורש ברברי הראב"ן והראב"ה: הגרוניה הקצובה הונהגה מפני שרובן היו עניות ושלא לבייש את מי שאין לו, והתוספת הקצובה הונהגה לתקנת בנות ישראל שלא תהיינה קלות בעיני בעליהן להוציאן.

מתי נתקנה תקנה זו? התקופה בין רש"י ובין הראב"ן היתה תקופת מסע הצלב הראשון, גזירת תתנ"ז. מידה זו הביאה חורבן על קהילות ישראל שבמדינת רינוס, בפרט על מנצא עירו של הראב"ן. בדור זה נהיו רובן עניות וקרוב לשער כי בלל התרוששותן של רוב משפחות ישראל, שירי הפרעות, נהניו מנהיגי הקהילות את תיקון השוין בכל הכתובות, שלא לבייש את מי שאין לו. עקב דלרום הכללי של בני קהילות רינוס הונהג באותו דור, אחרי מידת תתנ"ז, מנהג אחר חשוב בדיני אישות: התמונות האירוסין והגיעואין – הקידושין והחופה – לטכס אחר כדי למקץ בהוצאות שלא יצטרכו לעשות שתי סעורות, סעורת אירוסין וסעורת חתנים. גם על תיקון זה נאמר כי הונהג כנראה, מתוך רוחק גדול שהיה שם ברובו של קהלי, אחרי חורבן הקהילות בגזירת תתנ"ז²⁵.

ב. התפשטות התקנה

התקנה לכתוב את כל הכתובות בסכום שוה נחקלה ונתפשטה תחילה בקהילות רינוס ואגפיהן. בועד הקהלות רבני שפירא ומנצא וגרמיש בימי רבי יואל הלוי, בימי בחרותו של הראב"ה, בין תקי"ח-תקכ"ה (1165-1158) הורו חכמי אשכנז לכופ יבמה וקנה אחח, את מרת אוריגיה, שתתן ליבמיה קרקע וספרים וכסף שוה

21 ר"פ ר' קל, ב.

22 ש. אלבק, מבוא לספר ראב"ן עמ' XIX.

23 לעיל הערה 18.

24 חוס' כתובות נד ר"ה אעפ"י.

25 ראה בספרי סדר קידושין ונישואין עמ' כט-ל.

שעו

פריימאן

[ו]

מאה זקוקים שיחלצו להם.²⁶ נראה שמאה זקוקים אלה היו מחצית העובון של מאתים זקוקים (באותו זמן – ליטריין) והכתובה הייתה איפוא בת מאה ליטריין. מכיון שהיבמה הייתה זקנה כשמת בעלה, יש להניח שכתובתה נכתבה עוד בשליש הראשון של המאה הי"ב. אם נכונה השערתנו זו, הרי זו הידיעה הקדומה ביותר על הקיצומא באשכנז.

בצורת פשטה נראה התקנה רק בסוף המאה הי"ב או בתחילת המאה הי"ג. הרשב"ם עור מבאי נוסח כתובה שכותבים: ורא נדוניא דהנעלת ליה מבית אבהו כך וכך ממון, סך הכל קיבל עליו החתן בכך וכך דינריין.²⁷ וכן נאמר גם בנוסח כתובת יבמין שבספר הישר לר"ח²⁸: וצביתי והוספתי לה כך וכך. משמע שעדיין נהגו בסכומים בלתי קצובים לתוספת ולנדוניא. בתשובת ר"ת אל רבי יצחק ב"ד שמואל²⁹ על אלמנה שאבדה שטר כתובתה נאמר מפורש שאין מנהג לתוספת וכל האומר אחר מנהג יש לי לילך שוטה נמור הוא אם לא קיימן בני העיר בנייהם לומר כל הנושא בתולה יוסיף לה כך וכך ולא למנהג כך וכך ובחבר עיר דרשאין בני העיר להסיע על קיצון וצריך דעת כולם. מכאן יוצא שלא היה להם בצרפת לא תקנה ולא מנהג כללי ברבר סכום התוספת, אולם נראה שר"ח כבר שמע על טענת מנהג כזה והגיב עליה ברברים חריפים. רבי יצחק ב"ד שמואל, הוא ר"י הזקן, שאליה נשלחה תשובת רבי חם, קיבל אף הוא את דעתו ובתשובה שהשיב³⁰ על כתובה שאבדה פסק גם הוא שהאלמנה חשבע ותטול מנה ומאתים, משמע שאינה גובה תוספת בלא שטר כתובה. מה שנמצא³¹ כי שאל רבי יצחק את רבי אליהו היאך יכול להשתעבד למה שאין לו וקשה למה נהגו שאנו כותבין מאה ליטריין בכתובות אע"פ דלית ליה וכו', לא יתכן לומר, כדעת מיכל וגרוס³², שהשואל היה ר"י הזקן, אלא יותר נראה שהיה זה חכם מאשכנז ששם נהגו בכתובת מאה ליטריין, ואין מכאן ראיה ברורה שמנהג זה כבר נהג אז גם במקומו של ר' אליהו מפריש.

כל הידיעות על מנהג הכתובה הקצובה בצרפת הן מן המאה הי"ג והי"ד. בתוספות שלנו לכתובות, שהן כנראה תוס' תוך מן המאה הי"ג³³ נזכר: תימא דעכשיו נהגו שכותב חתן לכלה מאה ליטריין אע"פ שאין לו שוה פרוטה וכו' ושאל ר"י לרבי

²⁶ אפסוכיאר, מכוא לראבי"ה 209, והמקורות שם.

²⁷ דש"ם לבבא בתרא נ' א' ד"ה (ואחת שהכניסה לו).

²⁸ ס"י תקנה, ד' סא ב.

²⁹ תשובות מייסוד' לס' נשים ס"ו ז' – שו"ת מהר"ם ד"פ ס"י רסח, ושאר המקבילות.

³⁰ תשו' מהר"ם ד"פ ס"י שע, ד"ב 184 ס"י עג.

³¹ מרדכי כתובות ד"פ אע"פ. דפ"ר ס"י רט-רטג.

³² גרוס Gallia Jud. p. 616, וכן באנציקל' ישראלית אשכול ב' 639, מיכל אור החיים

עמ' 177.

³³ כמה סחכמי אשכנז פנו כסאלות אל ר' אליהו מפריש, כגון הראב"ן והריב"א משפירא,

ע"י מבוא לראב"ן לר"ש אלבק פ"ג וגרוס שם, ואילו שאלה אחרת של ר"י הזקן אל ר' אליהו

מפריש אינה ידועה.

³⁴ Die Entstehung u. Redaktion unserer Tosafot p. 38-41. אורבך.

[1] שיעורי הכתובה באשכנז וצרפת בימי הביניים. שער

אלהיו והשיב לו וכו'. בזמן חיבור תוס' אלה כבר נהגה איפוא בצרפת הכתובה הקצובה. בפסקי ה'ד' שלמה מכתב לנרון³⁵, מן המחצית השנייה של המאה ה'יג, כתוב: ואמר לחתן הריי אתה מקנה בחליפין של סודר אל מרת פלונית צלעתך כתובה ממאה ליטרון.

נוסח מלא של שטר כתובה מצרפת שיש בו קיצותא של מאה ליטרון נמצא במחזור ויטרי³⁶. הטופס נכתב אחרי שנת 1240, כי בפרט השנה נאמר: שנת חמשת אלפים וכך וכך לבריאת העולם. הגרוניה הקצובה היא, חמשיין ליטרון ממטבע אטונזין³⁷ מפיטיין טובים היוצאים בהוצאה שיש בכל דינר ודינר ארבעה פשיטין מכסף צרוף למשקלם וצבי ר' פלוני חתן דנן בר' פלוני והוסיף לה מריליה חמשים ליטרון אחרות כנגדן כיוצא בהן במתנה רליהווי לה מאה ליטרון בכתובהה³⁸. אולם על יד כתובה קצובה זו נמצא עוד טופס, שטר אירוסין³⁹ שכתוב בו: וכך התנה לה פלני דנן לכתוב לפלנית ארוסתו בכתובה ליום נישואין כך וכך דינרים כך וכך בגדים. וגם בטופס, כתובת יבמים⁴⁰ שבאוסף שטרות זה נשאר עוד סכום התוספת בלתי קצוב: וצבית ואוסיפת לה מרילי כך וכך. נראה שהקיצותא לא הספיקה עריין לחרוד לכל טפסי השטרות שהיו נהוגים בצרפת. עוד בסוף המאה ה'יג העיר ה'ד' חיים בר' יחיאל חפץ זהב מקולוניא⁴¹: אך בכאן לא פשטה כתובה בשוה, בצרפת כל אחר כותב תוס' כפי העולה על רוחו. אולי הכוונה רק למלכות צרפת⁴², בניגוד לאניוב וגורמנדיאה ששם נהגו בקיצותא. מכאן יש אולי להסביר את העדר הקיצותא בנוסח הכתובה של טפסי השטרות שבסוף כתב יד תלמוד מינכן⁴¹, שכתוב בו: וצבי פלוני רא ואוסיף לה מריליה תוס' כתובה כך וכך ועוד רצה ונתן לה במתנה כך וכך דינרין... ורא נרוניא דהנעלת ליה... בבגדים וחכשיטין ושמושי ערסא ששוה כך וכך. גם בנוסח כתובה דמרקסא ובטופס של אוסף שטרות זה הוא מדרום צרפת או מספרד⁴².

רומה לנוסח הכתובה שבמחזור ויטרי היה טופס הכתובה של יהודי אנגליה שנשנתר בספר עץ חיים לר' יעקב בר' יהודה החון מלונדון משנת 1287. זהו נוסח הכתובה בכ"א⁴³:

35 הוצ' רמיל וק'ש, סיני י"ג (תש"ג) עמ' רכו ס' פ. - אנב יצוין שכרך לנרון אינה לונדון בירת אנגליה, אלא Château Landon בצרפת, ע"י נרום עמ' 260-261.
36 עמ' 791.
37 Poitevine. ע"י אנוס עמ' 158 הערה 56.
38 עמ' 790.
39 שו"ת מהר"ם ר"פ ס' קפס.
40 Ile de France - הסברתי של אנוס עמ' 154 הערה 60 כי בגלל ירידת ערך הכספים בצרפת כל אחר יכול היה, לפרש' את מאה הליטרון, כפי העולה על רוחו אין לה שחר, שהרי בפירוש נאמר: בצרפת כל אחד כותב - כותב ולא מפרש - תוס' כפי העולה על רוחו. 41 דף 573 (לפי הצילום).
42 נמצא גם בין השאר גם שטר, מתנה לחוד' שלא נהגו בה באשכנז ובצפון צרפת.
43 כ"י לייפציג עמ' 603. - חורתי נתונה לידידי ר"ד דיאל גולדשמיט (ירושלים) מספר לי בטובו צילום מדף זה.

בכך בשבת בכך ימים לחרש פלו' שנת פלו' לבריאת העולם למנין שאנו
 מונין כאן בפ' מתא איך פ' ב' פ' אמר לה לפל' בת רבי פלו' בתולתא או
 ארמלתא או גרושה או שבויה הוי לי לאנתו כרת משה וישראל ואנא אפלה
 ואוקיר ואפרנס יתיכי כהלכות גוברין יהודאין רפלאחין ומוקרין חזין ומפרנסין
 לנשיהון בקושטא ויהיבנא ליכי מדר בתוליכי כסף זוזי מאתן או מאה דיחון
 ליכי מדאורייתא ומוניכי וכסותיכי וספוקיכי ומיעל לותיכי כאורה כל ארעה
 וצביאת פלניתא בתולתא או ארמלתא וכו' דא והות ליה לאינתו ורא גרוניא
 דהנעלת ליה מביח אבוהא בין בכסף בין בדהב בין בתכשיטין בין בשימושי⁴⁴
 רידה בין בשימושי ערסא סך הכל קבל עליו ר' פלוני החתן בחמשי⁴⁵ או במאה⁴⁶
 ליטרי ממטבע טורניש⁴⁷ או מיטש⁴⁷ טובים יוצאים בהוצאה שיש בכל דינר
 ודינר ששה פשיטי⁴⁸ מכסף צרוף למשקלן וצבי ר"פ חתן דגן והוסיף לה מריליה
 חמשין ליטרי⁴⁹ אחרות כנגדן כיוצא בהן רלהון לה מאה ליטרי⁵⁰ ככתבתה
 וכך אמ' ר"פ חתן דגן אחריות שטר כתבתה דא קבילית עלאי ועל ירתאי
 בתראי להתפרעא מן כל שפר ארג נכסין וקניינין דאית לי⁵¹ חרות כל שמאי
 דקנאי ודעתיד אנא למקני נכסין דאית להון אחריות ודלית להון אחריות כלהון
 יהון אחראין וערבאין למפרע מנהון שטר כתבתא דא בחיי ובמותא ואפי'
 מן גלימא דעל כתפאי ואחריות וחומר שטר כתבתא דא קבילית עלאי ועל
 ירתאי בתראי כאחריות וכחומר כל שטרי כתבות דנהיין בגנות ישר' מן יומא
 דגן ולעולם דלא כאסמכתא ודלא כטופסי דשטרי וקנינא מן ר"פ ב"ר פ' החתן
 לפ' בת פ' בתולתא דא ככל מה דכתיב ומפרש לעיל במנא דכשר
 למקניא ביה ...

שטר כתובה זה הדומה, כאמור, לנוסח הכתובה שבמחזור ויטרי, מוצאו מצרפת.
 כתובה ממאה ליטרין, כמנהג האי', נזכרה גם בשטר שידוכין מניקולא⁴⁹ משנת ה'
 ל"א (1271) אע"פ שהגרוניה מצד הכלה היתה רק עשרים זקוקים אשטרליניש
 וספר תנ"ך⁵⁰.

44 סכאן עד, וצבי' הווסטט בפנים והווסלס כנליון כהתי' ככתב אחר.
 45 אם גרוניא היתה של מאה ליט', היתה הכתובה כולה על מאתיס ליט' (תוס' כפל)
 דונטט מאתיס זקוקים שבכתובת אשכנז, או לפחות על 150 ליט' (תוס' שלישי). אולי קשור ההבדל
 בסכומים כשנוי המטבע.
 46 Tournois מטבעות של Tours שהנהגו בצרפת משנת 1180 ואילך.
 47 לא ברור לי. אין לחשוב על Mites שהם מטבעות נחושת קטנות ביותר שהרי מדובר
 כאן על כסף צרוף. אולי צ"ל מסיש = Matisco כגרונוניא, והוא, מטבע מסקון הנזכר אצל
 נרוס עמ' 340. או, שמיטש = מיץ והכוונה למטבעות Metz?
 48 כבי' ליה.
 49 Lincoln
 50 Davis, *Hebr. Deeds of Engl. Jews*, p. 299 50; נולאק, אוצר השטרות סי' ד.
 כתובה, כמנהג האי' נזכרה גם בטופס שטר שידוכין אצל Wright-Loewe, *Catal. Trinity College, Cambridge*, p. 61-69; C. Roth, *History of the Jews in England*,
 p. 128; I. Epstein, *Transactions Jew. Hist. Soc. Engl.* vol. XIV (1940) p. 190

[ט]

שיעורי הכתובה באשכנז וצרפת בימי הביניים

התפשטותה של התקנה מגלילות רינוס דרומה ומזרחה התחילה כנראה גם כן רק במאה הי"ג. על מנהג, ארץ כנען היא בוהמיה במאה הי"ב מוסר ה"ר יצחק הלבן, חלמירו של ר"ת, כתוספותיו לכתובות⁵¹: ונראה לי ראף על מתנה רכתיבה בכחובה חוץ מן התוספת, שכן כותבין בכל מלכות כנען ונתן לה במתנה כך וכך לבר ממה שכתב למעלה וצבי והוסיף לה מריליה, כמו כן צריכה שבועה⁵². הדי שהיו כותבים שם נוסף על התוספת מתנה בסכום בלתי קצוב ולא היו חוששין שלא לבייש את מי שאין לו. גם הר"י אור זרוע מביא⁵³ בשם ה"ר יצחק ב"ר מררכי: ראיתי בארץ כנען ראין חותמין בשטר כתובה עד מוצאי שבת, מיהו טוב להנהיג כששואלים בערב שבת מן החתן כמה לכתוב בכחובה שיקנו ממנו בקנין ואח"כ יכתבו. ברור איפוא שבכתובת ארץ כנען עדיין לא נהגו בקיצוחא באוחם הימים. מטעם זה השאיר כנראה בעל אור זרוע בספרו⁵⁴ את טופס כתובת יבמין, כתיקון רבותי' הגאונים' בלי שינוי, בסכומים בלתי קצובים: ודין נירונאי דהנעלת ליה כך וכך וצבתי והוספתי לה מרילי כך וכך.

עוד בומנו של מהר"ם מרוטנבורק היו גלילות שלא פשטה בהם הכתובה הקצובה. בארץ הזאת – כתב אחר השואלים מן מהר"ם תורה⁵⁵ – אין נוהגין לכתוב כולם בשוה אלא משפחה ומשפחה כמנהגה⁵⁶, ומהר"ם מרוטנבורק השיב: חזרנו על כל הצרדין ואין תקנה לגבות התוספת והנרונאי הכתובי' בהן אלא א"כ הרגילו לכתוב בשוה כל משפחה ומשפחה לבר. אולם ברוב תשובותיו של מהר"ם מרוטנבורק⁵⁷ כבר נזכרה הכתובה הקצובה של מאה ליטרין מה שמעיד על התפשטותה הרחבה של התקנה ברוב מחוזות אשכנז. בקהלות דרום גרמניה, כגון וירצבורג ורנגשבורג היו כותבים כמקום מאה ליטרין מאתים זקוקים, כי הליטרא היחה שם בת ב' זקוקים⁵⁸. מכאן פשט המנהג מזרחה, לבוהמיה, אוגריה, פולין ורוסיה לכתוב בכל הכתובות לנרוניה ולתוספת מאתים זקוקים כסף צרוף כפי שנוהגים האשכנזים בכל תפוצות הנולה עד היום. אין כאן המקום לעקוב אחרי ההתפתחות המאוחרת של הקיצוחא בארצות מורח אירופה⁵⁹, גם האשכנזים שהתיישבו בארצות הספרדים הביאו אהם את מנהג הכתובה הקצובה בליטרין או בזקוקים, אלא שקצחם הוסיפו לסכומים הקצובים עוד סכומים אינריוירואליים לנרוניה ולתוספת, כגון האשכנזים בארץ ישראל הנוהגים כן עד היום הזה.

51 כ"י מינכן 317 דף 218.

52 או"ז ח"א סי' תשיב, דף 200ב.

53 שם סי' תרטא, דף 178ב.

54 שו"ת ר"י או"ז ורמב"ב הוצ' ר"ז כהנא, ירושלים תשנ"ג, סי' תח (עמ' עא-עב).

55 על תשובות מהר"ם שצ"ן אנוס יש להוסיף עכשיו גם שו"ת מהר"ם הג"ל הוצ' כהנא

סי' שפד (עמ' סד-סה): לענין התוספת במקום שיש קצבה לתוספת שכל בני המלכות או כל

בני העיר מוסיפין בשוה.

56 הפרטים אצל אנוס, חורב 160 ואילך.

57 אנוס, JQR.

ג. טעמי התקנה ומטרותיה

את טעמי התקנה מסרו לנו הראב"ן והראכ"ה במפורש ואין לנו שום סיבה ליחס למתקנים כוונות אחרות. כתובת מאה הליטרין הונהגה, כפי שנתברר לנו, לא בין המתישבים הראשונים, הסוחרים העשירים שבאשכנז אשר קיצותא בת מאה ליטרא כסף לא היתה למעלה מכחם⁸⁰ כי אם בתקופת הירידה והרדוד של בני קהלות רינוס, כשרובם היו עניים. לא מרוב טובה ועושר הונהגה איפוא הקיצותא אלא מרוב עוני ורלות, מתוך המטרה המפורשת שלא לבייש את מי שאין לו. התלמוד אמנם רחה את הסברה שכל תוספות כתובה תהינה שוות. מהו דתימא קיצותא עברו רבנן שלא לכישי את מי שאין לו קמ'ל⁸¹. אולם כל תנאי שבממון קיים, וגם לציבור ניתן חופש מלא להנהיג בדרך הסכמה (תקנת הקהל) תוספת אחירה לכל יחיד הציבור. ר"ת הלך לשיטתו ודרש גם להנהגת תקנה כללית כזו את הסכמתם של כל היחידים וגם של חבר עיר⁸² שרם לדעתו טובי העיר⁸³. לדעת הראב"ה ושאר גדולי אשכנז מספיקה הסכמת רוב הציבור לתקנה כזו⁸⁴. יתכן שמחלוקת יסודית זו היא שמנעה את קבלת התיקון במלכות צרפת, ששם נהגו על פי שיטת ר"ת, מחמת שלא הושגה ההסכמה הדרושה של כל הציבור כולו.

הסכום של מאה ליטרין שנקבע בקיצותא אינו סכום ממוצע שהמתקנים קבעוהו לפי מרת היכולת של המעמד הבינוני, כפי שרוצה אנוס להסביר⁸⁵. אלא ברור שהמתקנים סמכו על רברי המשנה⁸⁶: אם רצה להוסיף אפילו מאה מנה יוסיף. הליטרא שבתלמוד היתה כת מאה זוז (מנה)⁸⁷. יוצא שמאה מנה הם מאה ליטרין. לא היתה זו כמובן אלא אסמכתא בעלמא, שהרי אין לרמות את ערך הליטרא התלמודית לליטרא של ימי הביניים. אך כך דרכם של הראשונים להעמיד את תיקוניהם על רברי חז"ל.

80 אנוס, חורב 168.

81 כתובות נד ב.

82 תשו' סימני' ל' נשים סי' יז – שו"ת מהר"ם ד"פ סי' רסח ומקבילות. גם בשאר חשבוניות כותב ר"ת במקום, אדם חשוב' שכנפ' כבא בתרא פ' א' חבר עיר'. עי' למשל מרדכי ב"ק פ' הגזל בתרא ד' קעט (רפ"ר סי' רמז); שו"ת סהר"ם ד"ק סוסי' דל, שו"ת ת"י או"י ורמב"ם הוצ' כהנא סי' צג, ועוד. האם זה רק פירוש שר"ת מפרש את המונח, אדם חשוב' (שלא נזכר כלל בחשבוניות) או היתה לו כנפ' שם הגירסא, חבר עיר'!

83 שו"ת מהר"ה או"י סי' רכב. על מחלוקת זו עי' Finkelstein, *Jew. Self-Government in the Middle Ages*, p. 49-55; Shohet, *Jewish Court in the Middle Ages*, New York 1931, p. 130-132.

84 כתובות פ"א מ"א (נד ב.).

85 ירוש' חרומות פ"ה ה"ז (מ ב.). זין וזו. עי' שפפסעל, ערך מילין נד ד; Krauss, *Talm. Archaeol.* II, 403, 712 n. 626. אנוס בעצמו הניש בזה (עמ' 166 הערת 70) אך מבלי להוציא את המסקנות הדרושות. – ב"ש"ת מהר"ה או"י סי' רלב הובא דברי הח"ס בר"פ אע"פ: אע"פ שהחזן מוסיף מאה מנה (במקום מאה ליטרין).

[יא] שיעורי הכתובה באשכנז וצרפת בימי הביניים שפא

מה שראו באותו רוד להקפיד יותר ככבוד האשה והמשפחה שלא לבייש את מי שאין לו, קשור לדעתי במגה שנחחדש באותם הימים לקרוא את הכתובה ברבים לשם הפסק בין הקידושין והחופה.⁶⁴ פרסום זה שניתן לכתובה בפני קהל וערה גם כנראה צער למשפחות שירדו מנכסיהן בעקבות הגזירות ובאו חכמי הרוד והגדוהו את הכתובה האחריה כדי לחוס על כבודם של העניים. על כן אין להסיק מן הקיצותא של מאה ליטרין שום מסקנה על מצבם הכלכלי של יהודי אשכנז כוסן ההנהגת התקנה. מאה ליטרין היו סכום מומם בשעתו, כאותם. מאה מנה⁶⁵ שבמטנה. כמאה הי"ב והי"ג היו באשכנז בודאי רק יחידים סגולה ממעמד העשירים שהיה בידם סכום של מאה ליטרין לסילוק הכתובה הקצובה. מרשימת המסים⁶⁶ משנת 1241 או למדים שסכומי המסים אשר שילמו קהלות אשכנז למלכות באותה שנה היו: קהל וורמא 130 מארק (ליטרין), קהל אשפירא 80 מארק, באול 40, בופרד 25, קנטמנץ 20, אופנהיים 16, דוטנבורג 10 מארק. ברור איפוא שמאה ליטרין לא היו סכום, בניגוני כלל ועיקר, כי אם סכום עצום שבביל רובם המכריע של המתחתים.⁶⁸

התקנה נועדה, לפי עדותם של הראב"ן והראבי"ה, לשמש גם סייג בפני הגירושין, שלא תהא קלה בעיניו להוציאה. לנכון העיר אגוס כי ירידת ערכם של הכספים הביאה לידי כך שבמימ"ת לא היה עיקר-כתובה של מאתיים לכתולה אלא שני זקוקים בלבד.⁶⁷ הקיצותא של מאה ליטרין עלתה איפוא פי חמשים על עיקר הכתובה, והיה בסכום פרוהיביטיבי זה כדי למנוע למעשה מרוב רובו של הציבור את האפשרות להתגרש. המגמה להכביד על הגירושין נתחזקה בעדה הצרפתית אשכנזית מרוד לרוד.⁶⁸ בימי רגמ"ה נחקן החרם שלא לגרש אשה בעל כרחה; ברור שלאחר ירידת תנ"ו הוסיפו את הקיצותא של מאה ליטרין; ובתקנות שר"ם משנת תתק"ף החמירו לדרוש גם את הסכמת שלש הקהלות לזדיקת גט. באמת נחמעת מאר מקרי הגירושין בצרפת ובאשכנז, עד שר"ת העיד בתיקון הגט של⁶⁹ שלא הודגלו כזה המלכות בנישין. את הסכום הקצוב של מאה ליטרין היו מגבין לאשה גם כשלא הכניסה לו שום נדוניה ואפילו כשלא היה בירי החתן אף שזה פרוטה בשעת הקנין לכתובה. כך יוצא מפורש מדברי הראב"ן, הראבי"ה, החוס', מהר"ם מרוטנבורק ועוד. אולם כספר חסידים⁷⁰ דרשו שקרובי האשה לא יעכבו את הגט כשהבעל חייב לגרש מחמת ששהתה הרבה שנים ולא ילדה. ואם אין לו

64 עיי' בספרי סדר קידושין ונישואין ע"פ מא.

65 Zimmels, Beiträge z. Geschichte d. Juden in Deutschland im 13. Jhd., p. 34

66 אגוס מביא מדברי מהר"ם שמונותיו של ארם לשנה שלמה עלו כמאה הי"ג מ"ג עד

ה' זקוקים (חורב 163 הערה 113). משלת ר"י או"ו ורמב"ב הוצ' כתנא, סיני יד (תשרי) ע"פ

קטו ס' סב יוצא שמשכורתו של חזן כמאה הי"ג היחה י"ד ליטרין לשנה.

67 אגוס, חורב 150 - 151 (הערה 42 - 44).

68 אגוס 147.

69 שבלי הלקט ח"ב סי' צג (הטולה סד 186).

70 סי' תקי"ו, ר"ב סי' תתתשי 462.

שפב

פריימאן

[יב]

ממון לא יכבידו על הכתובה". ממשנת חסידים היה להתפשר בפחות במקרה כזה, גם לאשה המורדת על בעלה, לא היו מגבים את סכום הקיצותא. כך פסק מהר"ם⁷¹: אם ידוע שלא הכניסה לו או בעדים שיודעים שלא הכניסה נ' ליטרין כמו שכתוב בכתובה אינה נוטלת אלא מה שהכניסה לו, כי מה שנהגו בזה המלכות לכתוב הנדוניה בשוה העשיר לא ירבה שלא יבייש את מי שאין לו אינו אלא לכבוד, וכיון שהיא מורדת אין לה אלא מה שהכניסה.

מה היו כוונות המתקנים לגבי כתובת האלמנה ובענייני הירושה קשה לקבוע. אגוס סבור⁷² כי הקיצותא של מאה ליטרין נקבעה גם מתוך המנחה להסריר את ענייני הירושה בין האלמנה ובין היתומים, שלא להרבות לאלמנה יתרון על המדה כדי שלא יצאו היתומים נקיים מנכסי אביהם ויהיו למשא על הקהל. ברברי הראב"ן והראב"ה אין למצוא רמז להשערה זו, וכפי שבארנו היה בו בסכום הקצוב העצום של מאה ליטרין כוונת התקנתו, כשרובם היו עניים, כדי להפקיע את הירושה מרובם של היורשים ולהעבירה לידי האלמנה. פרט לאותם עשירים אשר רפושם עלה על מאה ליטרין, היה הבעל כותב לאשתו למעשה את כל נכסיו בכתובה.

בספרד ובררום צרפת נהגו במאה הי"ב בכתובה קצובה של אלף דינרין שמטרתה הייתה לחלק את העובון בין האלמנה והיורשים שוה בשוה. הר"ר יוסף הלוי נ' מינאש נשאל⁷³ על בעל שכתב לאשתו כתובה ותוספת על אלף דינר ומנהג המדינה מחצה לה ומחצה לבנים. כן מסופר⁷⁴ על מהינה שנהגו יושביה שהבעל משלים את סכום הנדוניה שהכניסה לו אשתו בתוספת עד לחשלומו אלף דינר ויהיה משפט הכל שוה, ואם נפטר הבעל והניח פחות מאלף דינר תחלק האשה עם היורשים כל העובון. הכתובה הקצובה של אלף דינרין נזכרה גם בספר השטרות לר' יהודה ברצלוני⁷⁵, בתשובות הר"א אב"ד בעל האשכול⁷⁶ ובספר העיטור⁷⁷. היה זה כנראה סכום מכסימלי⁷⁸, גדול משווי של עובון רגיל, ומטרתו הייתה לחלק את הירושה חלק כחלק בין האלמנה והיורשים⁷⁹.

71 ד"פ סי' תכב ושאר המקורות שציין ר"ס בלאך ספ.

72 חורב 147 והערה 26.

73 שו"ת סי' קיח.

74 שם סי' קצו.

75 עמ' 56: ויש מקומות שנהגו נמי לכתוב... סך שומח הכל קיבל עליו פלני חתן רנא

כאלף דינרין גדולים של כסף צרוף.

76 הוצ' ר"ש אסף, ספרן של ראשונים סי' יט: באלו המקומות שנהגו לכתוב בהן אלף דינרין... ונהגו דמנכי תלחא, וצ"ל דמנכי תלחא, עיין הערה ר"ש אסף שם, וכ"ה בכת"א אוסטרוד 2550 דף 117א, וכן שם דף 273d: דהשתא נהני שהאלמנה נזכה שלישי.

77 ד"ו ע"ב, ד"ל סב: וכן מנהג זקנים שכותבין ד' מאות דינרין נדוניה וד' מאות תוספת ומאתן זחי, שהן אלף דינרין, ומנהגן לפרוע נ' מאות ול' דינר לחשבון שלישי.

78 כנראה גם כאן אסמכתא לכתובת, אלף זוז' שבתלמוד, כגון כתובות פ"ט מ"ח (פ"א א') ועוד.

79 במקום הכתובה הקצובה נהגו אח"כ בקהלות ספרד חקנות מיוחדת בענייני הירושה.

[יג] שיעורי הכתובה באשכנז וצרפת בימי הביניים שפג

קשה להכריע אם גם הקיצות האשכנזיות נועדה למטרות ירושחיות, לפי כונת מחקירה. בצרפת ובאשכנז עסקו, כידוע, הנשים במשא ומתן וכבר העיר הראב"ן⁸⁰ כי, כל הנשים בזמן הזה אפטרופסות הן נכסיהן בעליהן. על כן לא מן הנמנע הוא שהבעלים נאותו לכתוב בכתובה הקצובה את כל נכסיהם לנשותיהם כדי לעשותן אפטרופין גם לאחר מותם. באמת הובעה הדעה אצל מהר"ת אור זרועי⁸¹ שכל הכותב תוספת כתובה ולא היה לו סך הרבה כמו שהוסיף לה, רינו ככותב כל נכסיו לאשתו ולא עשה אלא אפטרופא. אולם מהר"ם מרוטנבורק השיב⁸² על אותן נשים יקרות בנות משא ומתן שהבעל כותב להן כל נכסיו בשעת מותו, משמע שלא סמכו רעהם על שטר הכתובה אלא כתבו עוד שטר צוואה לטובת האשה לפני מותם. אולי היו אלה בעלי הון עשירים שרכושם עלה על סכום הכתובה של מאה ליטרין⁸³. אך קשה לומר כן לגבי כל אותם המקרים המרובים שמרר"ם רן בהם בחשובותיו⁸⁴ בקשר לנביית כתובה האלמנה. מאלפת ביותר תשובתו של הראש"ם⁸⁵ על עסקי הנחלות, אחר שפרץ השם פרץ רב בבני עמנו ונהרגו קהלות הקרש ונוערנו בורמשא לרון פה אחר בעסקי נחלות וברייני נפילות של קרשי הפרעות אחרי גזירת רינרפלייש. על נביית הכתובות כותב הרא"ש: והאירא שאנו רגילין לכתוב כל הכתובות בשוה וחצי הכתובה כותבין בלשון נכסי צאן ברזל ורין נרוניא רהנעלה ליה וחצי הכתובה כותבין בלשון תוספת הוסיף לה מריליה, אם ידוע כערים כמה הכניסה לו יתלוקו מה שהכניסה ואם אין ידוע כערים מה שהכניסה הודאת בעל דין כמאה ערים דמי ויחלוקו חצי הכתובה. אולם שם מרוב על חלוקת העזבון בין יורשי הבעל ויורשי האשה אחרי ששניהם נספו בשעת הגזירה. באנגליה שלפני הגירוש נהגו⁸⁶ שאם האלמנה הלכה ונישאת לאחר והכניסה לבעלה השני יוחר ממה שמניע לה על פי הכתובה הקצובה של מאה ליטרין, שהיו מחייבין את הבעל להחזיר את העורף ליתומים. בכל אופן אין שאלת סדור הירושה על פי הכתובה הקצובה של יהודי צרפת ואשכנז כה פשוטה וכל הפרשה עריין צריכה עיון רב.

אחרי שפשטה החקנה לכתוב כל הכתובות בשוה פסקו רוב חכמי צרפת ואשכנז, בנייהם גם הראב"ה⁸⁷, הר' שמשון משאנץ ומרר"ם מרוטנבורק⁸⁸, שהאלמנה נוכה

80 ר"פ דף מ' נ' ופח ר'; שו"ת מהר"ם ד"פ סי' חיב, ר"ב סי' נז; אור' בק' סי' שנה ועוד. עי' ר"ס אסף, המספד העברי ח"ב 170; L. Rabinowitz, *Social Life of the Jews of Northern France in the XII-XIV Centuries*, p. 163.

81 שו"ת סי' רלב.

82 ד"פ סי' תתקנ, מרכיב ב"ב ד' תקפה, ועי' מהר"ם ד"פ סי' רמג.

83 ראה למשל שו"ת מהר"ם ד"ב 146-163 סי' יט-כג, מעשה באלמנתו של עשיר, שנהרג על קדוש השם, שהתפסרה עם הטר על סך 620 ליטרין ותנובה בכתובתה רק מאה ליטרין.

84 עי' הרשימה אצל אנוס הערה 118.

85 כלל פד סי' ג.

86 Epstein, *Transactions Jew. Hist. Soc. Engl.* vol. XIV (1940), p. 200.

87 משפטי הכתובה עמ' 5, מבוא לראב"ה 208.

88 סדרי כתובות ד' דסה: סכן פסק הד"ם למעשה וכל גדולי אשכנז ולא דוקא מנה

את כתובתה, בין עיקר ובין תוספת, גם כששטר הכתובה אבר, הואיל והמנהג לכתוב לעניות ולעשירות בשוה. אולם קשה להסכים להשערתו של אגוס שגם זו היתה אחת הסיבות להנהגת הקיצות, מחמת הסכנה התדירה שמא תאבד הכתובה בניירות ובגירושי הקהלות. כמה מגדולי הרור התנגדו לגביית התוספת בלא שטר כתובה, כגון ר"ח⁸⁹, ר"י הקוק⁹⁰ ור' חיים ב"ר יחיאל חפץ זהבי⁹¹ והרא"ש⁹². כנגד אברן הכתובה התקינו את הכתובה דאירכסא, ובוראי לא היו שוהים עם נשותם בלא כתובה כעבור הזעם. אין להסיר אפוא סיבה במסובב ולומר כי זו היתה כוונת המחנכים.

לבסוף עוד הערה קצרה על המסקנות שבקש אגוס להוציא מן הקיצות האשכנזית על עמדתם הכלכלית של יהודי אשכנז בימי הביניים. כבר ביארנו שהקיצות של מאה ליטרין לא היתה ביסודה אלא פונקציה של עיקר הכתובה: מאה מנה לעומת שני מנה (מאתים) של בחולה. הכתובה הקצובה, על סכומי הסטנדרט שבה, לא זו בלבד שאינה מגלה לנו כלום על מצבם הכלכלי האמתי של בני הזוג, אלא היא מסתירה בפנינו כמה הכניסו המחנכים למעשה בשעת הנישואין וכמה הגבו לאשה למעשה בשעת פירוק כתובתה. גם חילופי המנהגים במחצות השונים ברבר גביית הכתובה במטבעות המקומיות אין בהם לדעתי משום קנה-מדה לעמדתם הכלכלית של היהודים בגרמניה בימי הביניים⁹³. מה שנהגו בכל מחוז וגליל להגבות את מאה הליטרין או מאתים הוקקים במטבע המקומי, בין שהיה ערכם רב או מועט, הרי עשו זאת בחוקף ההלכה, מקולי כתובה שנו כאן⁹⁴ להגבות בפחות שבמטבעות, כמטבע היוצא⁹⁴ ואין לייחס למנהגי הקהלות מנומת כלכלית-חברתית בפירושים שנתנו לשיעורי הכתובה לפי מטבעות זמנם וארצם. מחשבי הקיצות של ימי הביניים נמשכו פשוט אחרי ההלכה הפסוקה, מבלי שהיו להם כל כוונות לריפורמה סוציאלית בקרב עדתם.

השווין שאליו שאפו מחקני הכתובה הקצובה באשכנז בימי מסעי הצלב לא האריך ימים. החיים אינם סובלים שווין מלאכותי. עוד לפני גזירת המגפה השחורה מצאו כי סכום הקיצות עלה בהרבה על יכולתם הכלכלית והנהיגו להפחית מן הקצבה⁹⁵. כך מעיד הר' אלכסנדר זוסליון מארפורט בעל ספר אנדרה⁹⁶. שעתה

ומאתים אלא אפילו מאה דינרין (צ"ל ליטרין) התוספת ונדונוא רהוו עתה כב"ר של כהנים וכתב הר' יצחק ברבי מנח רבן עשו מעשה כל גדולי צרפת. עי' גם שבלי הלקט ח"ב סי' פח (הפגולה סב 177), ש"ח מהרי"ק שו" יס וקיד. ועוד.

89 לעיל הערה 29.
90 לעיל הערה 30. ועי' תוס' ב"מ יז א ד"ה הטוען.
91 ש"ח מהר"ם ד"פ סי' קפח (לפי כ"י מינכן שהביא ד"ם בלאך שם כהערה) וכן קפט.
92 בפסקיו לב"מ פ"א סי' מד וש"ח הרא"ש כלל לו סי' ז. וכן פסקו הר"ף והרמב"ם.
93 כתובות קי ב; רמב"ם פט"ז מה' אישות ה"ז; טור אה"ע סי' ק.
94 עי' ש"ח מהר"ם ד"ל סי' קפב וד"ק סי' צה. – גם אלה מהראשונים שפסקו דעיקר כתובה דאורייתא, כרוב חכמי צרפת ואשכנז, מורים שהו"ס כתובה היא רק מדרבנן. עי' תשובת רבנ"ה בש"ח מהר"ם ר"ב 285 סי' שלח.
95 כך לנכון אצל אגוס בשני מאמריו. 96 כתובות סי' עה, ד' קיב ב.

[10]

שיעורי הכתובה באשכנז וצרפת בימי הביניים שפה

נוהגין לעשות תנאים בין איש לאשתו לפחות מן הכתובה. הוסיפו אמנם לכתוב כתובה שזה לכל המנהג, אולם יחד עם זה הייתה האשה כוחבת שובר שהתקבלה חלק מכתובתה, אם מעט ואם הרבה. השויון מבח תקנה הקיצותא לא נהג איפוא אלא ב-200 - 250 שנה⁹⁷. בועד הקהלות במנצ'סטר משנת קמ"א (1381), כשקבעו במקום מאה הליטרין או מאתים הזקוקים קיצותא של שש מאות פלורין, כבר הוסיפו המתקנים. לא פחות ולא יותר אלא א"כ שכתב לה או שמחלה⁹⁸. אז כבר התירו להוסיף על הקצבה או לגרוע ממנה. אם רצו להוסיף כתבו, שטר תוספת כתובה" מיוחד, ואם באו לפחות בתבה האשה שובר⁹⁹. החת החופה היו קורין רק את הכתובה השהו לכל, ואילו שטרי העזר לא היו מתפרסמים ברבים. כך שמרו למראית עין על הצורה הקדומה של שויון מרומה, אך למעשה מצא הסדר של היחסים הכספיים בין בני הזוג את מקומו ותיקונו בשטרי העזר שמחוץ לשטר כתובה דאורייתא¹⁰⁰ ודרישות החיים באו על סיפוקו.

⁹⁷ כך היה, אגב, גם נודתה של הקיצותא של בני אפריקא בסוף תקופת הגאונים, חת"כ הרכבי סי' רי, כי, מיסן קרוב' נהגו לכתוב מיוחד הנקרא, קירושין' כל אחד לפי עשרו, ובוה ביסלו למעשה את שויון הכתובה הקצובה.

⁹⁸ פינקלשטיין עמ' 253.

⁹⁹ ש"ת מהר"ם מינץ סי' טו, קט, מהרש"ל ביש"ש יבמות פ"ך סי' כ וכא; ש"ת שארית יוסף סי' מה; נחלת שבעה סי' טו, ועוד. יתר הפרטים אצל אנוס.

¹⁰⁰ כך קורא לכתובה הקצובה בעל ש"ת מאיר נתיבים סי' לה. - כשטר תוספת כתובה מברלין קניא (נולאק, אוצר השטרות סי' טב) כתבו אפילו: ויען דא פרי חז"ל (1) לכתוב לכל הנשים כתובות שות כדי שלא לבייש את סי שאין לו, לכן לא כחבתי חוס' דא מוך עיקר הכתובה.